

Janusz SIATKOWSKI em.

Uniwersytet Warszawski

janusz.siatkowski@wp.pl

<http://orcid.org/0000-0003-4362-9426>

JAKIE JEST POCHODZENIE WYRAZÓW KOZYTAĆ ‘ŁASKOTAĆ, ŁECHTAĆ’, KOZYTKI ‘ŁASKOTKI’?

Pożyczkę białoruską (wschodniosłowiańską) dla *kozytać* ‘łaskotać, łechtać’, *kozytki* ‘łaskotki’ przyjmował Nowowiejski ([1992, 2000, 2004] 2010: 241, 217, 281) i niezależnie Kurzowa (1993: 376). Etymolodzy jednak o możliwości takiego wpływu nie wspominają, por. Karłowicz (SWO 308), Vasmer (ESRJ II 279), ESBM (IV 94–95) zakłada natomiast wpływ białoruski na zachodnie gwary rosyjskie.

Wyrazy te mają w Słowiańszczyźnie ograniczony zasięg regionalny, występują w języku białoruskim, rosyjskim i polskim.

Najpowszechniejsze są one na Białorusi. W atlasie białoruskim *казытаць* tworzy spory zwarty areal na południowym zachodzie Białorusi, na całym terenie przeważają natomiast *шчыкатаць* i *шлакатаць*, *слакатаць*, a od Brześcia aż po Horyń, prawy dopływ Prypecy, ciągnie się wykazujące duże zróżnicowanie fonetyczne *ласкатаць*, *лоскотаць* itp. (LAB III 80, s. 48). Słownik pogranicza ma liczne poświadczenia czasownika *казытаць*, mieszczące się w areale wyznaczonym na mapie LAB, a ponadto z gwar białoruskich na Białostocczyźnie, ponadto notuje na tym obszarze *казытка* ‘łaskotki’ z Krynek, *кóзыт*, z nieistniejącej już wsi Łuka w gminie Narewka SPZB (II 363, 494). Poza tym ESBM (IV 94) podaje odosobniony zapis czasownika *казытаць* na wschód od Mohylewa (Bialkevič), wychodzący poza obszar wyznaczony w LAB.

Zasięg ten poszerzają materiały z kartoteki gwar wschodniosłowiańskich na Białostocczyźnie. Czasownik *kozytać* ‘łaskotać, łechtać’ występuje tu w najrozmaitszych postaciach fonetycznych: *kazytʹac* (-cʹi), *kozy-*

łac' (-c'i, -t'i), gazyłac', gozyłac'i, kozytkłac', kozytkłac', kamzyłac' (kom-), komzytał'i (AGWB I 112, pyt. XXIV 48).

Czasownik ten wszedł też do białoruskiego języka literackiego, por. *казытаць* 'łaskotać, łechtać', 'podrażniać' oraz pochodne *казытлівы* 'łaskoczący', *казытніць* 'połaskotać', 'połachotać' oraz *козыт* 'łaskotki' (TSBM II 578, 707).

W języku rosyjskim wyraz ten ma ograniczone występowanie. Ze słowników tylko Dal (II 132) s.v. *козёл* notuje *козытаць* 'łaskotać palcami lub rożkami', określając je jako zachodnie. Rosyjski słownik gwarowy podaje *козытаць* 'łaskotać', powołując się tylko na Dala, poza tym ma spod Kurska *козюкать* 'ts.' (SRNG XIV 79). Poświadczenia dla tych wyrazów na Ukrainie nie udało mi się znaleźć.

W języku polskim *kozytać* 'łaskotać, łechotać' i *kozytki* 'łachotki' są dosyć szeroko znanymi regionalizmami północno-wschodnimi. Już SGPK (II 459) podawał jako ustne z Litwy *kozytać* 'łaskotać, łachotać, łechtać' oraz *kozytanie* 'łachotanie'. Z Wileńszczyzny Walicki (1886: 162) potwierdza *kozytać* („*Pokozytaj* dziecko”, „*kozytał* mnie pod pachy”) i *kozytki* 'łaskotki', Karłowicz (1984: 46) – *kozytać* 'łechtać, łaskotać' i pochodne, poza tym z polszczyzny gwarowej spod Landwarowa i z Mejszagoły Rieger, Masojć, Rutkowska (2006: 234) podają *kozytać* 'łaskotać' („Nie lubia, jak kto mnie *kozyczy*”).

W gwarach na pograniczu wschodnim zanotowano w słowniku podlaskim (RóżnSłow: 142–143) na Suwalszczyźnie *kozytać* 'łaskotać, łachotać' i *kozytki* 'łachotki' (Bacewicz, Jagłowska), w Wasilkowie koło Białegostoku i powiecie bielskim (R. Bańkowski) *kozytać*, poza tym w Supraślu *kozytka*, *kuzytka* 'łaskotanie'. W kartotece SGP podano: pod Augustowem *kozytać* 'łaskotać, łechotać, łechtać' (Osipowicz 2009: 74), w Wierzchjedlinie koło Sokółki *kozytki* 'łaskotki', „starsi i od strony wschodniej (w Tykocińskim?) mówią *kozytać*, *kozytki*, młodszy i od strony Mazowsza *łachotać*, *łachotki*”, pod Knyszynem (Rembiszewska 2007: 157) i w Dobrzyniewie koło Białegostoku *kozytać* 'łaskotać' i *kozytki* 'łaskotki'. Nowowiejski ([1992] 2010: 245) z Sokółki ma *kozytać* 'łaskotać, łachotać, łechtać' i *kozytanie* oraz *kozytki* 'łachotki'.

Kozytać 'łaskotać, łechotać' i *łaskotanie* wprowadził do swojego słownika lekarskiego Giedroyć (1931: 329). SWil (I 539) *kozytać* 'łaskotać, łachotać' uważa za prowincjonalizm litewski, SW (II 516) uznaje podane formy *kozytać* 'łaskotać, łechotać', *kozytanie* i *kozytki* 'łaskotki' za gwarowe i ilustruje *kozytać* przykładem z Walickiego. Lewaszkiewicz

(2017: 409) przytacza *kozytać* 'łaskotać' z języka przesiedleńców spod Nowogródka.

W utworze *Konopielka*, z miejscem akcji koło Suraża, związany z Białostoczną Edward Redliński dla oddania kolorytu lokalnego użył zwrotu „I żyta nie tykajcie, bo *Kózytka zakózytce*” tj. 'załaskocze', nawiązując do znanego na Podlasiu podania ludowego o *kozytce* 'rusałce', która przez łaskotanie doprowadzała swoje ofiary do śmierci. Podanie to już w XIX wieku przytaczał Fedorowski (1897, zap. 218):

Rusawka, albo jak ją lud w Sokólskiem *Kozytką* nazywa, ma być demoniczna istota strzegąca łąnów zboża (zwłaszcza żyta), by dzieci zbierające kwiatki nie otrząsały pyłku...na kwitnących kłosach. Skoro *Rusawka* nieostrożnego śmiałka uchwyci, ...nie wypuszcza go już, ...dopóki go na śmierć nie załaskocze.

Warto dodać, że podobnie są tłumaczone rosyjskie nazwy gwarowe tej rusałki, jak *лоскотуха, лоскотовка, лоскотиха* (por. Kriuczkowa 2014) i ukraińskie *лоскотуха, лоскотарка* (Hrinčenko II 378).

Etymologię nazwy *kozytać* 'łaskotać, łechtać' wyjaśnił już Karłowicz (SWO 308): „zdaje się, że od *kozy*, mianowicie od rogów kozich, do których podobne są dwa wystawione palce, którymi się łaskocze”. Tak właściwie ros. *козытáть* 'łaskotać, łechtać' tłumaczy też Dal II 132, umieszczając je pod hasłem *козёл*. Vasmer (ESRJ II 279), przytaczając to tłumaczenie, uznaje je za niejasne, ale ESBM (IV 94–95) uważa, że chyba Karłowicz ma rację, skoro podobnie należy tłumaczyć wspomniane już wyżej ros. dial. *казюкаты* 'łaskotać' spod Kurska. Pod względem formalnym pol. *kozytać* nie ma więc żadnych znamion obcości.

Przedstawiony materiał pokazuje, że **kozitati* miało swoje centrum na zachodniej Białorusi lub może na pograniczu białorusko-polskim. Z opracowywanych map *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego* (OLA) wynika jednak, że zasięgi poszczególnych wyrazów często nie pokrywają się z wyznaczanymi granicami dla poszczególnych języków. Biorąc pod uwagę fakt, że nazwy związane z podaniami ludowymi są zazwyczaj bardzo archaiczne, jestem skłonny przyjąć tu raczej dawną innowację białorusko-polską.

LITERATURA

AGWB – *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, red. S. Glinka, A. Obrębska-Jabłońska, J. Siatkowski, Wrocław: 1980, t. II–III, red. S. Glinka,

- Wrocław: 1989–1993, t. IV–X red. I. Maryniakowa, Warszawa: 1995–2012, Instytut Słowianoznawstwa PAN / Instytut Słowianoznawstwa PAN Fundacja sławistyczna.
- Dal – Даль В.И., 1955–1956, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. I–IV, Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей [Dal V.I, 1955–1956, *Tolkovyj slovar živogo velikorussskogo jazyka*, t. I–IV, Moskwa: Gosudarstviennoje izdatielstvo innostrannyh inacionalnych słowariej].
- ESBM – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, 1978–, рэд. В.У. Мартынаў, Г.А. Цыхун, Мінск: Навука і тэхніка / *Беларуская навука [Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, 1978–, red. V.U. Martynaў, G.A. Sychun, Minsk: Navuka i technika / *Biełaruskaja navuka*].
- Fedorowski Michał, 1897, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej: materiały do etnografii słowiańskiej*, t. I: *Wiara*, Kraków: Akademii Umiejętności.
- Giedroyc F., 1931–1933, *Polski słownik lekarski*, t. I–II, Warszawa: Wydawnictwo Kasy imienia Mianowskiego.
- Hrinčenko (Грінченко Борис), 1907–1909, *Словарь української мови*, т. I–IV, Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР [Hrinčenko B., *Słowar ukraińskiej mowy*, t. I–IV, Kijew: Wydawnictwo akademii Nauk Ukrainської RS].
- Karłowicz J., 1984 (do druku przygotowała E. Smułkowa), *Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburszczan*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 3, red. J. Rieger, W. Werencich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- SWO – Karłowicz J., 1894–1905, *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim*, t. I: A–E, 1894, t. II: F–K, 1897, t. III: L–N, 1905, Kraków: Nakładem autora.
- Kručkova O. (Крючкова О.), 2014, *Славянские боги, духи, герои былин. Иллюстрированная энциклопедия*, Москва: Издательство: Литрес [Kručkova O., 2014, *Slawiānskie bogi, duchy, heroi bylin. Illiustrirowannaia enciklopediia*, Moskva: Izdatielstvo: Litres].
- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- LAB – *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак у пяці тамах*, 1993–1998, рэд. М.В. Бірыла, Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск: Акадэмія Навук Беларусі. Інстытут Мовазнаўства імя Якуба Коласа [Leksicny atlas belaruskich narodnych goworak u piaci tamach, 1993–1998, red. M.V. Biryła, J. F. Mackevicz, Minsk: Akademia Navuk Biełarusi. Instytut mowa znaustwa imia Jakuba Kolasa].
- Lewaszkievicz T., 2017, *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Nowowiejski B., [1992] 2010, *Z zagadnień kontaktów językowych*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, s. 229–247, przedruk: *Cechy białoruskie w mowie mieszkańców Sokółki*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. VI, *Między Wschodem a Zachodem*, cz. IV: *Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim*,

- red. J. Bartmiński, M. Łesiów, Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, s. 209–224.
- Nowowiejski B., [2000] 2010, *Z zagadnień kontaktów językowych*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, s. 273–284, przedruk: *Białorutenizmy leksykalne w polszczyźnie wileńskiej przełomu XIX i XX wieku*, [w:] *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, red. M. Kondratiuk, B. Siegień, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, s. 13–22.
- Nowowiejski B., [2004] 2010, *Z zagadnień kontaktów językowych*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, s. 263–271, przedruk: *Polskie słowniczki gwarowe z XIX wieku jako źródło do badania przeszłości polsko-białoruskich stosunków językowych*, [w:] *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, red. S. Musijenko, Grodno: Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały, s. 88–94.
- Osipowicz A., 2009, *Słowniczek gwary augustowskiej*, [w:] *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północnowschodniej*, pod red. B. Nowowiejskiego, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, s. 7–130.
- Redliński E., 1973, *Konopiłka*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Rembiszewska D.K., 2007, *Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego*, Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów.
- Rieger J., Masojć I., Rutkowska K., 2006, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- RóżnSłow – Maryniakowa I., Rembiszewska D.K., Siatkowski J., 2015, *Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza*, Warszawa: Instytut Sławistyki PAN.
- SGP – *Słownik gwar polskich*, 1977, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia, od t. II pod kier. J. Reichana, od t. VI pod kier. J. Okoniowej, od t. IX pod kier. R. Kucharzyk, Wrocław–Kraków: Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego.
- SGPK – Karłowicz J., 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków: Akademia Umiejętności.
- SPZB – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча у пяці тамах*, 1979–1986, рэд. Ю.Ф. Мацкевіч, т. I–V, Мінск: Навука і тэхніка [*Słownik belaruskich gaworak paўnoczna-zachodniaj Belarusi i iaje pagranicza u piaci tomach*, 1979–1986, red. J.F. Mackewicz, t. I–V, Minsk: Navuka i technika].
- SRNG – *Словарь русских народных говоров*, 1965–, составил (с II т. гл. ред.) Ф. П. Филин (Ф.П. Сороколетов), Москва–Ленинград–Санкт-Петербург: Издательство „Наука” [*Slovar ruskich narodnych govorov*, 1965–, sostavil (s II t. gl. red.) F.P. Filin (F.P. Sorokoletov), Moskva–Leningrad–Sankt-Petersburg: Izdatielstwo „Nauka”].

- SW – *Słownik języka polskiego*, 1908–1927, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa: Nakładem prenumeratorów i kasy im. Miąnowskiego (tzw. *Słownik warszawski*).
- SWil – *Słownik języka polskiego*, 1861, wypracowany przez A. Zdanowicza, M. Bohusza Szyszkę i innych, t. I–II, Wilno: Maurycy Orgelbrand.
- TSBM – *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, 1977–1984, (ред.) К.К. Атраховіч (К. Крапіва), т. I–V, Мінск: Акадэмя Навук БССР. Інстытут Мовазнаўства імя Якуба Коласа [*Tłumacalny sloŭnik belaruskaj mowy*, 1977–1984, red. K.K. Atrachowicz (K. Krapiva), t. I–V, Minsk: Akademia Navuk Bielarusi. Instytut movoznaustwa imia Jakuba Kolasa.
- Vasmer ESRJ – Фасмер М., 1964–1973, *Этимологический словарь русского языка*, перевод с нем. и дополнения О.Н. Трубачева, т. I–IV, Москва: Издательство „Прогресс” [Fasmer M., 1964–1973, *Etimologiczeskiĭ slovar russkogo ĵazyka*, perevod s. nem. i dopolneniĭa O.N. Trubaczewa, t. I–IV, Moskva: Izdatielstvo „Progrress”].
- Walicki A., 1886, *Błędy nasze w mowie i piśmie ku szkodzie języka polskiego popełniane oraz prowincjonalizmy*, wyd. 3, Kraków–Warszawa: Gebertner i Wolff.

ON THE ORIGINS OF THE WORDS *KOZYTAĆ* ‘TO TICKLE’, *KOZYTKI* ‘TICKLE, TICKLING’

Abstract

The article discusses characteristic features of the words *kozytać* ‘to tickle’, and *kozytki* ‘tickling’, that have a limited, regional distribution in Slavic languages and are present in Belarusian, Russian and Polish. A thorough analysis of dialectal data was conducted in an attempt to identify the origin and geographical markedness of these items. It has been revealed that **kozitati* was most frequently used in North Belarus and was most probably a historic Belarusian-Polish innovation.

Key words: dialects and regionalisms, dialectal lexis, linguistic contacts, linguistic geography, loanwords, Slavic dialectology